

О`ЗBEK TILI FRAZEOLOGIZMLARINING O`RGANILISH TARIXI

Kattabekova Fazilat Ulug`bek qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

O`zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda frazeologizmlarning tarkibiy qismini tashkil etuvchi somatik komponentli iboralar xususida so`z yuritiladi va hu bilan birgalikda frazemalarning kelib chiqish tarixi va uni o`rgangan rus, yevropa va o`zbek tilshunoslarining qarashlarini o`z ichiga oladi.

Kalit so`zlar: Frazeologizm, Sh.Balli, leksema, semantik ma`no, funksional-uslubiy bo`yoq, Sh.Rahmatullayev va uning “O`zbek tilining frazeologik lug`ati”, ekspressiv baho, so`z, somatik komponent

Frazeologiya til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birlikdir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko`rinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli ma`noviy tabiatga ega bo`lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi: *tepa sochi tikka bo`ldi, sirkasi suv ko`tarmaydi* va h¹. Ma`lumki, frazeologizm deganda, ko`chma ma`no anglatadigan, ibora yoki turg`un so`z birikmalari tushuniladi. Frazeologik birlikdan (iboradan) yaxlitligicha anglashiladigan ma`no uning tarkibidagi so`z komponentlariga xos leksik ma`nolarning oddiy yig`indisiga teng bo`lmaydi, iboraning ma`nosi umumlashma ma`no, maxraj ma`no sifatida namoyon bo`ladi². Frazeologiya nazariyasiga dastlab fransuz tilshunosi Sh.Balli asos soldi. Frazeologizmlarning grammatik, semantik, funksional – uslubiy jihatlarini rus tilshunoslarining tadqiqotlarida ham ko`rish mumkin. Masalan, V.Vinogradov iboralarni leksik qatlam sifatida ma`no guruhlariga ko`ra tasniflaydi. V.Jukov esa frazeologizmlarning kategorial ma`nolarini aniqlagan. O`zbek tilshunosligida frazeologizmlar Sh.Rahmatullaev, M.Sodiqova, I.Qo`chqortoev, A.Rafiev, B.Yo`ldoshev, A.Mamatov, Q.Hakimov, K.Bozorboyev kabi olimlar ishlarida keng o`rganilgan³. Mazkur ishlarda frazeologizm masalalari yetarlicha tahlil qilinib, so`zlashuv nutqida faol foydalaniladigan hamda turli badiiy matnlarda qo`llanilgan frazeologik birliklarga doir misollar orqali o`rganilganligi diqqatga sazovor. Ammo shu bilan birga badiiy matnlarda yozuvchi uslubiga oid

¹ Sayfullayeva R, Mengliyev B va b. Hozirgi o`zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – B. 129.

² Rahmatullayev Sh. O`zbek tilining frazeologik lug`ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – B. 3.

³ Rahmatullayev Sh. O`zbek frazeologiyasining ba`zi masalalari frazeologik polisemiya, sinonimiya, antonimiya va omonimlik): Filol.f.dok...diss. – Toshkent, 1966. -326-b; Sodiqova M. Qisqacha o`zbekcha – Ruscha frazeologik lug`at. – Toshkent: O`zbek sovet ensiklopediyasi, 1989. – 336-b.; Qo`chqortoyev I. Badiiy so`z ustasi (A.Qahhor haqida. – Toshkent, 1967. -32-b.; Rafiyev A. Iboralar nutqimiz ko`rki. – Toshkent: O`zbekiston, 1985. -22-b.; Mamatov A. o`zbek tili frazeologizmlarning shakllanish masalalari: Filol.f.doktr...diss. – Toshkent, 1999. – 330-b.; Hakimov Q. o`zbek tilidagi sodda gap qolipli frazeologizmning zaruriy birikuvchanligi: Filol.f.nomz...diss. – Toshkent, 1993.; Bozorboyev k. O`zbek so`zlashuv nutqi frazeologizmlari: Filol.f.nomz...diss. – Samarqand, 2001.

frazeologik birliklarni o`rganish bilan bog`liq tadqiqotlar juda kamchilikni tashkil etadi.

Frazeologiya lisoniy kategoriya sifatida keyingi yillarda keng miqyosda o`rganilmoqda. Bu esa frazeologiyaning tilshunoslikning muhim sohasi sifatida shakllanishiga imkon tug`dirdi va uning o`rganish ko`lamini kengaytirdi. Frazeologizmlarning grammatik, sintaktik, stilistik xususiyatlarini har tomonlama chuqur ilmiy tahlil etish har vaqt tilshunoslar diqqatidir. Frazeologizmlar struktural, semantik, funksional – uslubiy jihatlari bilan murakkab hodisa bo`lganligi uchun u o`ziga xos shakllanish qonuniyatlariga ega⁴. Frazeologizmlar narsa – hodisalar, voqealar, xarakterlarni obrazli – ekspressiv ifodalash ehtiyoji asosida yuzaga keladi. Frazeologizmlarning paydo bo`lishi va shakllanishi muayyan tarixiy jarayonlar, ijtimoiy muhit, o`zbek turmushidagi hayotiy voqelik va undan kelib chiquvchi tasavvurlarni obrazli tarzda aks ettirish bilan aloqador bo`ladi⁵. Shakllanish davrida frazeologizmlar ham leksika kabi har bir tilning o`z ichki qonuniyatlariga, fonetik, leksik grammatik talablariga bo`ysundiriladi. Ular deyarli ko`chma ma`noda qo`llanib, badiiy tasvir vositasida emotsionallik, ekspressivlik xususiyatiga ega bo`ladi. Shu sababli frazeologizmlar insonlarning faqat ongiga emas, balki, his – tuyg`ulariga ham katta ta`sir ko`rsatadi. Frazeologizmlarning tarkibida nechta so`z ishtirok etishiga qaramay, ular yagona umumiy ma`no bilan birlashadi va emotsional-ekspressiv ma`noni ifodalaydi. Frazeologizmlar badiiy adabiyotda obrazli va ta`sirchan vosita sifatida qo`llaniladi⁶.

O`zbek tilshunosligida badiiy matnlarda frazeologizmlarning qo`lanilishiga doir mukammal ilmiy – nazariy tadqiqot ishi bo`lmasa-da, ammo keyingi yillarda amalga oshirilgan bir qancha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarida bu masalaga jiddiy to`xtalingan. Ana shunday tadqiqotlardan biri B.Yo`ldoshevning “Hozirgi o`zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional – uslubiy xususiyatlari” deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasidir. Mazkur ishda badiiy matnlarda keltirilgan turli frazeologizmlarning funksional – uslubiy jihatlari asosiy e`tiborini qaratadi. Frazeologizmlarning ma`nosida ikkita qism mavjud:

1) ekspressiv baho bo`yog`i; 2) funksional – uslubiy bo`yoq. Frazeologizmlarning ekspressiv baho bo`yog`ida ma`no nozikliklari yuklanishini alohida ta`kidlaydi. Bu xususiyat tarkibida emotsionallik va ekspressivlik asosiy omil ekanligini, emotsionallik frazeologizmlarning turli xil his – tuyg`ularini, shaxs va predmetlarga nisbatan subyektiv munosabatlarni ifodalasa, ekspressivlik nutqning ta`sirchanlik xususiyati hisoblanishini izohlab o`tgan. Bundan tashqari olim o`z ishida badiiy

⁴ Mamatov A. O`zbek tili frazeologizmlarning shakllanish masalalari: Filol.f.doktr...diss. – Toshkent, 1999. – B. 32-b.

⁵ Mamatov A. O`zbek tili frazeologizmlarning shakllanish masalalari: Filol.f.doktr...diss. – Toshkent, 1999. – B. 49-b.

⁶ Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent, 2010. – B. 88.

matnlarda frazeologizmlardan uslubiy maqsadda ijodiy foydalanish usullari to`g`risida ham to`xtalgan. Bunda individual – muallif o`z usullari bo`yicha frazeologizmlardan foydalanganda, bu birliklarning o`zgarishiga sabab bo`lishini ham tahlil etadi⁷.

Frazeologizmlarni keng miqyosda tadqiq etgan olimlardan biri A.Mamatovdir. Olimning “O`zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari” nomli doktorlik dissertatsiyasi alohida ahamiyatga egadir. Bu ishda frazeologizmlarning shakllanish tamoyili xususida gap ketadi. Frazeologizmlarning semantik shakllanishida konnotativ ma`no va nominativ vazifa holatiga asosiy e`tiborini qaratadi. Olimning ta`kidicha, mavjud barcha frazeologizmlar konnotativ ma`noga ega bo`lmaydi. Masalan: *quloch yoymoq, ma`qul topmoq, umid qilmoq, qo`l qo`ymoq* kabilar faqat lug`aviy ma`noga ega bo`lib, nominativ vazifa bajaradi. Ammo aksariyat frazeologizmlar konnotativ ma`no komponentiga ega⁸.

O`zbek tili frazeologik birliklariga bag`ishlangan yana bir tadqiqot K.Bozorboevning “O`zbek so`zlashuv nutqi frazeologizmlari” mavzusidagi nomzodlik ishidir. Olim frazeologizmlarning o`zgarishga uchrashi va yangilarining vujudga kelishida mumtoz va hozirgi badiiy adabiyotning ham beqiyos roli mavjudligini ta`kidlaydi⁹. Biz ham tadqiqot ishimizning mazmun – mohiyatini yoritib berishda, yuqoridagi tadqiqotlarga tayandik.

Hozirgacha tilshunosligimizda tadqiq etilgan ilmiy – nazariy, amaliy ishlarga ko`z yugurtirsak, bunda frazeologizmlar go`yo chek-chegarasiz katta bir maydonni eslatadi. O`zbek tilshunosligida yuqorida sanab o`tgan ilmiy izlanishlarning asosi sifatida Sh.Rahmatullaevning ilmiy izlanishlari, muhim nazariy qarashlarini, albatta, ta`kidlab o`tishimiz kerak. Olim turli manbalarda frazeologiya termini o`rnida frazema terminini ham qo`llash mumkinligini yozadi. Frazema til qurilishining lug`at bosqichiga mansub ikkinchi lisoniy birlik bo`lib, bittadan ortiq leksemaning o`zaro semantik – sintaktik birlashuvi bilan tarkib topgan bo`ladi. Frazeologizm va leksema bir narsa yoki hodisani atasada, ya`ni atash semalari bir xil bo`lsa-da, ifoda bo`yoqlari bilan keskin farqlanib turadi. Frazeologizmning ko`pincha, ifoda semalarida obrazlilik, bo`yoqdorlik bo`rtib turadi¹⁰. Aynan shu xususiyati bilan badiiy matnlarda muhim o`rin tutadi.

⁷ Yo`ldoshev b. Hozirgiz o`zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari: Filol.f.doktr...diss. – Toshkent, 1993, 18-b.

⁸ Mamatov A. O`zbek tili frazeologizmlarning shakllanish masalalari: Filol.f.doktr...diss. – Toshkent, 1999. – B. 29-b.

⁹ Bozorboyev k. O`zbek so`zlashuv nutqi frazeologizmlari: Filol.f.nomz...diss. – Samarqand, 2001.

¹⁰ Rahmatullayev sh. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent: Universitet, 2006.